

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLYAZ RZA qızı ZEYNALLI

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SƏBƏB-NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Hind-Avropa dilləri şöbəsi

Müdafiə _____ 2018-ci il saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D. 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xas olduğuna görə, dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar. Dilçilikdə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin fonoloqları fonemi invariant, onun səslə təzahür formasını isə, variant adlandırmışlar.

Dil səviyyələrinin vahidlərinin və onların variantlarının tərkibinin müəyyən edilməsi, variant-invariant arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi, ayrı-ayrı dil vahidlərinin variativlik diapazonunu müəyyən edən dəqiq meyarların təyin edilməsi və s. dilçiliyin aktual məsələlərindəndir. Variativlik problemi tədqiqatçıların diqqətini daim özünə cəlb etmiş və dil vahidlərinin variativliyinin nəzəri cəhətdən işlənməsi onların qarşısında duran aktual problemlərdən sayılmışdır. Variativliyin dərinədən tədqiqi müasir dilçiliyin ümumnəzəri və tətbiqi problemlərinin araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dilçilikdə variativlik nəzəriyyəsinin “variativlik”, “variantlıq”, “variativləşmə”, “variant”, “invariant”, “konstantlıq” kimi əsas anlayışları L.V.Şerba (122), Q.P.Torsuyev (112), Y.S. Maslov (86), A.A.Reformatski (100), L.R.Zinder (66), Q.V.Stepanov (110), F.Y.Veysəlli (14; 15), D.N.Yunusov (20; 22) və b. alimlər işləyib hazırlamışlar.

Variativlik dedikdə, bir dil vahidinin – fonem, morfem, leksem, konstruksiya kimi ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Variativlik problemi dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə sintaktik səviyyədə zəif araşdırılmışdır. Sintaktik baxımdan variativlik probleminin araşdırılmasında əsas çətinlik, ilk növbədə, belə konstruksiyaların sintaktik və semantik strukturlarının ikili təbiətə malik olması ilə bağlıdır.

Səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə aid işlərdə onların prosodik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, intonasiyanın akustik göstəriciləri əsasında mürəkkəb bütövün həm ümumi intonasiya konturunun, həm də baş və səbəb-nəticə bildirən budaq cümlənin ayrı-ayrılıqda intonasiya konturunun, komponentlərin pre-, inter-, postpozisiyalarda işlənməsindən yaranan intonasiya tərtibatının tədqiqinə dair araşdırmalar kifayət qədər deyildir. Bundan başqa, müxtəlif tipli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlil əsasında araşdırılması sintaktik fonetikanın bəzi ümumnəzəri problemlərinin həllinə geniş imkanlar açır ki, bu da tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Tədqiqatın obyektini ingilis dilindəki səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların canlı danışıqda intonasiya strukturunun variativlik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi və onların linqvistik şərhinin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin eksperimental-fonetik təhlil əsasında melodik, dinamik və temporal təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas *vəzifələr* aşağıdakılardır:

– danışıq aktında (norma səviyyəsində) variativliyin mahiyyətini açmaq və onun mövcud təriflərinin şərhini vermək;

– mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətlərinə baş və budaq cümlə komponentlərinin semantik cəhətdən bitkinlik dərəcəsinin təsirini müəyyən etmək;

– səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin prosodik struktur səciyyəsinin məzmunla əlaqəsini aşkar etmək;

– səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya modellərini müəyyənləşdirmək;

– mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində baş və budaq cümlələrin işlənmə mövqeyinin (pre-, inter-, postpozisiya) intonasiya konturunun variativliyə təsirini aydınlaşdırmaq;

– mürəkkəb cümlənin komponentləri və onun baş və budaq cümlələrə üzvlənməsi arasındakı nisbətən intonasiya konturuna təsirini, habelə komponentlər arasındakı əlaqənin ifadəsində intonasiyanın ayrı-ayrı komponentlərinin rolunu müəyyənləşdirmək.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tədqiq olunan mürəkkəb cümlələrin variativləşmə xarakteri bir sıra parametrlərlə, əlaqələrin qrammatik göstəriciləri, səbəb və nəticə xarakterinin leksik kvalifikatorlar, modallıq xüsusiyyətləri, komponentlərin yerləşmə ardıcılığı, sintaqmatik üzvlənmə və danışanın ifadə olunan intensiyası ilə səciyyələnir.

2. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin danışıq aktında sintaqmatik üzvlənməsinə təsir edən dildaxili və dilxarici amillərin əhəmiyyəti böyükdür.

3. Səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya konturunun müxtəlif invariant modelləri mövcuddur.

4. Sintaqların əvvəlində danışığ tempinin artması proqrediyent sintaqlar üçün xarakterik olduğu kimi, cümlələrin sonundakı sintaqlarda danışığ tempinin ləngiməsi də terminal sintaqlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

5. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində baş və budaq cümlələrin işlənmə ardıcılığından asılı olaraq, cümlənin ümumi intonasiya konturunun tərtibatı fərqli göstəricilərə malikdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün məzmununun ifadəsində prosodik vasitələrin (əsas tonun tezliyi, intensivlik, uzunluq, ritm və tembr və s.) söyləmin semantikləşmə mexanizminin aydınlaşdırılmasında rolunun və intonasiya modellərinin reallaşmasına təsirinin tədqiqindən ibarətdir. Variant və invariant münasibətlərinin işlənilməsi hazırlanması dil-norma-danışıq trixotomiyasının, habelə onunla bağlı digər problemlərin dildə ictimai və fərdi, sistem və norma kimi məsələlərin dərinədən öyrənilməsinə yardım göstərə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturu ümumi prinsiplər baxımından, məzmun və forma, habelə intonasiyanın variativliyi geniş dil materialı əsasında eksperimental-fonetik aspektdə ilk dəfə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Praktik baxımdan variativlik probleminin işlənilməsi hazırlanması xarici dilin tədrisi məsələlərinin optimal həllinə və danışığın avtomatik dərkinə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqat işi ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədris prosesinin daha da təkmilləşdirilməsinə və mürəkkəb cümlələrin, o cümlədən, səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə yardım göstərməsilə əsaslandırıla bilər.

Tədqiqatın metodu və üsulları. Dissertasiya işində təsvir, akustik təhlil, nəticələrin riyazi-statistik hesablanması metodlarından, habelə səs siqnallarının öyrənilməsində Praat proqramından istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işi ilə bağlı 9 elmi məqalə və 1 tezis Respublikamızda və xaricdə nəşr olunan jurnallarda, habelə beynəlxalq konfransların materiallarında çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən (eksperimentə cəlb olunmuş cümlələr siyahısı) ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar dəqiqləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqatın metodu, aprobeasiyası və quruluşu haqqında da məlumat verilir.

Dissertasiyanın *I fəslı* “İngilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyinin xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəslin “Dilçilikdə variativlik məsələsi” adlanan bölməsində müxtəlif dilçilərin variativlik haqqında fikirləri qeyd olunur. Variativlik dilin fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik səviyyələrinin vahidlərinin sintaqmatikada reallaşması üçün səciyyəvidir, başqa sözlə desək, həmin səviyyələrin vahidləri danışmaq aktında variant şəklində üzə çıxır. Sistemin immanent xüsusiyyəti olan variativlik dil vahidlərinin ifadə və məzmun planında özünü göstərir. F.Y.Veysəliyə görə, “variativlik dilin mahiyyətə iki: işarəvilik və sistemlilik kimi immanent xüsusiyyəti sayəsində əldə edilir”.¹ Q.P. Torsuyevin fikrincə, konstantlıq və variativlik dil strukturunun vacib xüsusiyyətləridir ... onlarsız dil nə mövcud, nə də inkişaf edə bilər.²

Dilçilikdə L.Yelmslev invariant və variant anlayışlarının mahiyyətini ilk şərh edənlərdən biridir: “Mətnin bir çox yerlərində “eyni bir” mürəkkəb cümləyə, “eyni bir” sadə cümləyə, “eyni bir” sözə rast gəlmək olur. Başqa sözlə demək olar ki, hər bir mürəkkəb cümlənin, sadə cümlənin, sözün nümunələrinə rast gəlirik. Bu nümunələri biz variantlar, onların nümunələri olduğu mahiyyəti isə, invariantlar adlandıracağıq”.³

K.M.Abdullayev qeyd edir: “...ilkın variantdan ayrılan derivat hissə əlavə semantik-qrammatik gərginliklə müşayiət olunur. ... bu əlavə gərginlik, ... əlavə yük subyekt və predikat hissələr arasında uyğunsuzluq yaradır. Və bu uyğunsuzluq konsituativ faktorun nəzərə alınması ilə dəf edilir. Konsituativ faktor müxtəlif strukturlu cümlələrin əmələ gəlməsinə və yayılmasına güclü təkan verir və beləliklə, semantik cəhətdən eyni

¹ Veysəli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 213

² Торсуев Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе. М.: Наука, 1977, с. 3

³ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. М.: ИЛ, 1960, Вып.1, с. 320

cümlələrin müəyyən tipinin özünəməxsus nüvə və periferiyasını müşayiət etmək mümkün olur”.¹

Sintaktik vahidlərin variativliyi anlayışının S.İ.Karsevskinin dil işarəsinin asimmetrik dualizmi ideyasından qaynaqlandığını demək olar.²

Sintaktik sinonimlər (A.N.Qvozdevin təbirincə, “sintaktik sinonimlər” və ya “paralel nitq tərkibləri”) vahid məzmun sxeminə əsaslanır.³ Sintaktik variantlar vahid mənənin saxlanması əsasında müxtəlif sintaktik konstruksiyaların yaranmasını təmsil edir. Onları, adətən, vahid invariantın dəyişmələri adlandırırlar.

Tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edən digər bir məqam model və variant, model və invariant, variant və sinonim tandemlərinin bağlılığından ibarətdir.

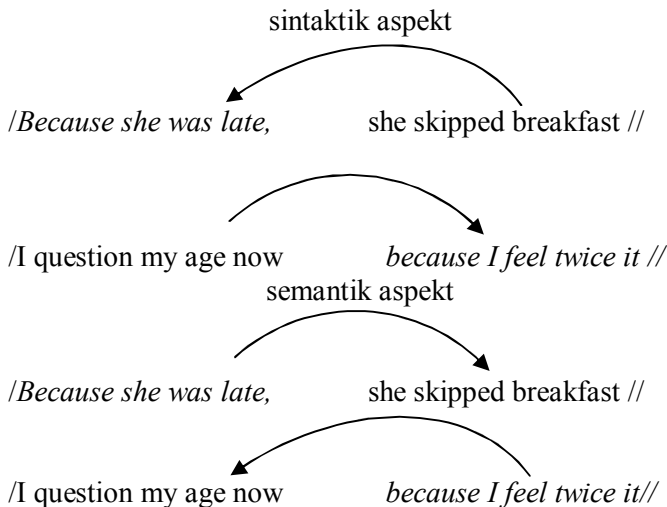
Bu fəslin *2-ci bölməsi* ingilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativlik probleminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Səbəb kateqoriyasının məzmun planı eyni bir sistemin iki halqasının – səbəb və nəticənin ikili (binar) qarşılaşmasıdır. İfadə planı dedikdə isə, səbəb-nəticə münasibətlərinin ötürülməsinə xidmət edən leksik və qrammatik vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Adətən, tabeli mürəkkəb cümlə adı altında, bir hissəsi (baş cümlə) digərini (budaq cümlə) tabe edən hierarxik təşkil olunmuş struktur nəzərdə tutulur.

Səbəb-nəticə bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdə səbəb mənalı cümlə budaq, nəticə mənası ifadə edən hissə isə, baş cümlə kimi çıxış edir. Semantik aspektdə həmin cümlələrdə əks asılılıq müşahidə edilir. Deməli, səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin kompozisiya-semantik təşkili onun məntiqi-semantik təşkili ilə üst-üstə düşür, çünki məzmun baxımından baş komponent semantik cəhətdən asılı, tabe rolunda, nəticə bildirən komponent isə, sintaktik səviyyədə əsas element kimi çıxış edir. Bunu aşağıdakı sxem ilə ifadə etmək olar:

¹ Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 16

² Карцевский С.И. Об асимметричном дуализме лингвистического знака //В.А.Звегинцев (сост.) История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. М.: Просвещение, 1965, с. 85-90.

³ Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1955, с.259

İngilis dilində səbəb mənasının ifadəsində daha çox qrammatik vasitələrdən, məsələn, bağlayıcılardan: “*because, as, since, inasmuch as, while, on the ground that, seeing that, considering that, for the reason that, owing to the fact that, in that, now that, more by token, due to the fact that, because of the fact that, by virtue of the fact that, in the light of the fact that, in view of the fact that, on account of the fact that*” və s. istifadə edilir.

Belə hallarda səbəb-nəticə əlaqəsinin ifadəsinin müəyyən edilməsinin yeganə meyarı, A.V.Yurinin də qeyd etdiyi kimi, kontekst, danışığ dilində isə, bütöv cümlənin son nəticədə kontekstdən asılı olan ritmik-melodik strukturudur.¹

Xüsusi səbəb mənalı avtosemantik səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrinin işlənmə ardıcılığının variativliyi cümlənin tərkib komponentləri arasında informasiyanın tema-rema münasibətlərinin paylanması ilə bağlıdır. Baş cümlə prepozisiyada reallaşdıqda söyləmin tema funksiyasını yerinə yetirir, yəni “məlum informasiyanı” özündə ehtiva edir, budaq cümlə isə, yeni informasiyanı, yəni rema funksiyasını yerinə yetirir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, ingilis dilində komponentlərin (baş və budaq cümlələrin) işlənmə ardıcılığı və intonasiya xüsusiyyətləri mühüm

¹ Юрин А. В. Причинные союзы в современном английском языке. Чарджоу: М-во Просвещения ТССР, 1959, с. 9

əhəmiyyətə malikdir.¹ Buna görə də, ingilis dilində informasiyanın tema-remə üzvlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: nadir hallar istisna olmaqla, sadə cümlə çərçivəsində “başlangıç mövqə, yəni mübtədanın mövqeyi tema funksiyasını yerinə yetirir, rema isə, adətən, predikativ qrupun sonuna doğru informasiya yükünün artması ilə müşayiət olunan xəbəərə məxsusdur”.² Eyni prinsipdən mürəkkəb cümlənin formalaşmasında da istifadə edilir: cümləni başlayan hissə temanı, qapayan hissə isə, remanı təmsil edir. D.N. Yunusovun qənaətinə görə, “...baş cümlə komponenti mahiyyət etibarını ilə, əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün, sadəcə, zəmin hazırlayır. Beləliklə, baş cümlə komponenti “tema” kimi özünü göstərir. Cümlənin “rema”sı isə, bütöv sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə komponenti olur.”³

Müvafiq olaraq, əksər hallarda səbəb budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə temanı, budaq cümlə isə remanı təşkil edir. Məsələn: /*You know why I'm leaving? I'm leaving (tema) because I'm fed up // (rema) (Bilmək istəyirsən, mən nə üçün gedirəm? Çünki mən təngə gəlmişəm) və ya /I watched them go, then turned and walked off down the promenade (tema) as it began to spit with rain // (rema) (Mən onların ardınca baxdım, sonra dönüb getdim, çünki yağış damcılamağa başladı).*

Bu fəslin 3-cü bölməsində ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativlik probleminin bəzi məsələləri tədqiq edilir. Nəticə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin nəticəsini bildirir və nəticə konseptinin ifadəsi qrammatik səviyyədə olan məhdud sayda bağlayıcılar vasitəsilə öz əksini tapır. İngilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə göstəriciləri kimi “*so that, so...that, such that, such...that, that, with the result that*” bağlayıcıları çıxış edir.

Məsələn:

/My pulse rate was so low that I couldn't find it in my wrist, but they nonetheless rushed me into surgery //

So heavy was the stress of the storm just at this place that I had the

¹ Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М.: Просвещение, 1981, с. 93

² Слюсарева Н.А. Göstərilən əsəri, с. 93

³ Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Doktorluq dissertasiyasının avtoref. Bakı, 2007, s.11

hardest task to win my way up the hill //

İngilis dilinin qrammatikasına dair bəzi əsərlərdə “so that” birləşməsinin bölünmüş şəkildə (distant, aralı) işlənməsinə təsadüf olunması qeyd edilir. Bu cür reallaşmalarda “so” baş cümlənin, “that” hissəsi isə, budaq cümlənin tərkibində yer alır. Məsələn: */I knew him so well, that I was not surprised by this news //* (Mən onu o qədər yaxşı tanıyırdım ki, bu yenilikdən qəti təəccüblənmədim). Məsələyə münasibət bildirən B.A. İlyiş bu cümlələrin nəticə budaq cümləli və ya keyfiyyət, kəmiyyət və dərəcə budaq cümləli kimi ikili şərhinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir.¹ Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, */I knew him so well that I was not surprised by this news //* cümləsində nəticə öz-özlüyündə danışanı maraqlandırmır, çünki onun kommunikativ vəzifəsinə hərəkətin tərzii haqqında məlumat daxil olur (baş cümlə), deməli, bu cümləni səbəb-nəticə münasibəti ifadə edən tabeli mürəkkəb cümlə kimi qəbul etməyə tam əsas yoxdur.

“So...that” bağlayıcısı omonim bağlayıcı olduğundan, nəticə budaq cümləsini bağlamaqla yanaşı, həmçinin məqsəd, tərzii-hərəkət və hərəkətin dərəcəsini bildirən budaq cümlələri də baş cümləyə bağlaya bilər. Qeyd edək ki, “so...that” bağlayıcısının həm də məqsəd budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanması məntiqi baxımdan ziddiyyət yaratmır, çünki istənilən məqsəd həm də nəticədir. Məsələn,

/They stayed out all night, so that they were able to see the meteor storm pass.//

Adətən, məqsəd və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birindən aydın şəkildə fərqlənir, çünki məqsəd budaq cümlələrindəki məqsəd potensial olduğu halda, nəticə budaq cümlələrindəki hərəkət isə, real nəticəni təmsil edir. Əlavə edək ki, “so that” bağlayıcısı bu növ mürəkkəb cümlələrdə eyni anda həm baş cümlənin ifadə etdiyi hərəkətin düşünülmüş şəkildə məqsədini, həm də nəticəsini bildirdiyindən, onların məqsəd və ya nəticə budaq cümləsinə aid olmasını tam əminliklə demək mümkün deyildir. Məsələn: */She put the food on the table so that everyone could dip in (O yeməyi stolun üstünə qoydu ki, hər kəs yeyə bilsin.)//* Hesab edirik ki, bu tip cümlələrdə nəticə və məqsəd mənalarının birləşdirilməsindən bəhs etmək daha məqsədəuyğundur.

Nəticə budaq cümlələrindən fərqli olaraq, məqsəd budaq cümlələri, adətən, baş cümlədən əvvəl də işləyə bilər. Bu halda “so that” bağlayıcısı

¹İlyiş B.A. The structure of Modern English. M.: JL.: Издательство «Просвещение», 1965, p.308

“in order that” bağlayıcısı ilə əvəz oluna bilər:

/She lit a match so that she could light the candle with it //

/She lit a match in order that she could light the candle with it //

Eyni cümlədə budaq cümlənin prepozisiyadakı mövqeyinə baxaq:

/In order that she could light the candle with it, she lit a match //

Araşdırmalar sübut edir ki, bəzən bu bilgiler məqsəd və nəticə budaq cümlələrini bir-birindən ayırmağa kömək etmir. Belə ki, budaq cümlə daxilində *could, should* və ya *would* kimi modal feillərin işlənməsi məqsəd budaq cümləsindən xəbər verməsinə baxmayaraq, aşağıdakı cümlədə sintaktik ambiqüvitetliyin şahidi oluruq:

/We turned the radio up so that everyone could hear the announcement //¹

B.A. İlyiş isə, “so...that” bağlayıcılı budaq cümlələri yaratdığı mənasından asılı olaraq həm hərəkətin dərəcəsinə bildirən budaq cümlələrə, həm də nəticə budaq cümlələrinə aid edir.²

Aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək və təhlil edək:

/She was so far under John’s influence that she was now inclined to believe him// Bu cümləni “qadının təsir altında olmasının nəticəsi olaraq Cona inanmağa meyilli olması” kimi qəbul etsək, budaq cümlədəki hərəkətin baş cümlədəki hərəkətin nəticəsi olduğunu görəcəyik. Həmin cümləni fərqli şəkildə təhlil etsək, budaq cümlədəki hərəkətin baş cümlədəki hərəkətin dərəcəsinə bildirdiyi aşkar olacaqdır. Bu zaman budaq cümlənin növünü dəqiqləşdirmək yalnız kontekst daxilində mümkün olur.

İngilis dilinin sintaksisinə dair bəzi mənbələrdə “such...that” və “in such a way that” birləşmələri də nəticə bağlayıcılarına aid edilir. Lakin dil materiallarının təhlili bu birləşmələrin iştirakı ilə yaranan budaq cümlələrin nəticə budaq cümlələri ilə yanaşı, tərz-i-hərəkət budaq cümlələri də olmasından xəbər verir.

/The mind reflects itself in such a way that we become conscious of our consciousness// (Beyin özünü elə şəkildə göstərir ki, biz öz şüurumuzu dərk edirik.) Bu tip cümlələrdə budaq cümlələrin nəticə mənasının çalarları da özünü göstərir. Analoji hadisənin aşağıdakı cümlələrdə də şahidi oluruq.

/The singer sang so well that all applauded her //

/The airplane was flying at such a height that we could hardly see it //

¹ Close R.A. Reference Grammar for students of English. M.: Просвещение, 1979, p.66

² İlyiş B.A. Göstərilən əsəri, s.308

Bəzi hallarda “*so...that*” və “*such...that*” qoşa bağlayıcılarının birinci elementindən əvvəl vergül qoyulur ki, bu da, şifahi nitq intonasiasında fasilə ilə müşayiət olunur. Məsələn:

/I enjoyed it so, that I determined to go again //

Dissertasiya işinin *II fəsl*i “Müasir ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin eksperimental təhlili” adlanır. İşin bu fəslində dil materialının seçilməsi, eksperimentin nəticələrinin şərh edilməsi və s. haqqında geniş məlumat verilir. Eksperimental-fonetik təhlilə ingilisdilli müxtəlif əsərlərdən seçilmiş səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr (100 cümlə) cəlb edilmişdir. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibinə daxil olan komponentlər (baş və budaq cümlələr) arasında intonasiya vasitəsilə ötürülən məna münasibətləri, komponentlərin mürəkkəb bütövün tərkibində yerdəyişməsinin onun ümumi intonasiya konturuna təsiri, mürəkkəb bütövün intonasiya tərtibatının avtonomluq dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işində cümlələr istinad olunan nəzəri müddəalar əsasında seçilmişdir. Dil materialı ingilis diktorların ifasında diktofona yazılmışdır.

Auditor təhlilin birinci mərhələsində eksperimentə cəlb olunan səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin statusu və onların səsləndirilməsinin ingilis dilinin tələffüz normalarına uyğun gəlməsi qiymətləndirilmişdir. Auditor təhlilinin ikinci mərhələsində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi fonetik-struktur xüsusiyyətləri: mürəkkəb sintaktik bütövün sintaqmatik üzvlənməsi, sintaqmlarda əsas ton tezliyinin hərəkəti, tələffüz tempinin, dinamiklik zirvəsinin müəyyən edilməsi, sintaqmlar arasında fasilənin olması, tələffüz prosesində bəzi seqmentlərin düşməsi, vurğunun xüsusi qabardılması və s. auditorlar tərəfindən aşkar edilmişdir.

Dissertasiyada sintaktik bütövlərin üzvlənməsində semantik-sintaktik-fonetik vahid kimi dəyərləndirilən sintaqmdan çıxış edilmişdir. Tədqiqat işində sintaqm anlayışı L.V.Şerbanın işlətdiyi anlamda – “sintaqm intonasiya baxımından bölünməz mənalı bütöv”dür kimi işlədilir.¹ Cümlə intonasiyasının variativliyinin öyrənilməsi ümumilikdə variativlik probleminin həllinə kömək edə bilər. İntonasiyanın variativliyinin reallaşmasına linqvistik və qeyri-linqvistik amillər, məsələn, söyləmin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri, müxtəlif vurğu növlərinin sayı, intonasiya-məzmun üzvlənməsi, kontekst və situasiya, danışanın intensiyası

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963, с.87

və s. təsir edə bilər. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdıran D.N.Yunusov yazır : “Bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də, onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir”.¹

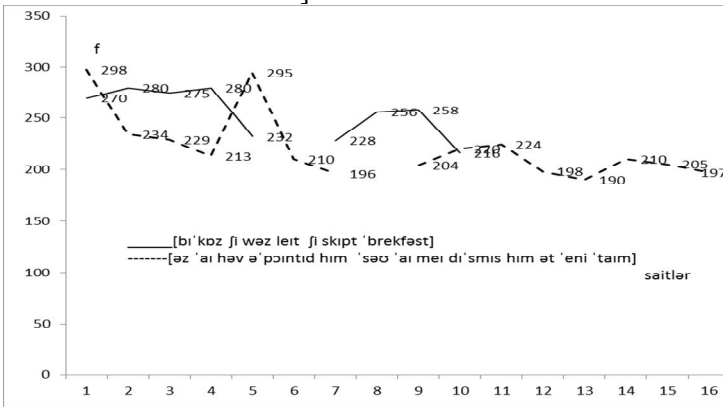
İşin bu fəslində ingilis dilində iki- və üçsintaqlı səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik parametrləri – melodiklik, temporallıq və dinamiklik təhlil edilmişdir.

Əsas tonun tezliyinin dəyişməsinin strukturu mürəkkəbdir, bütöv melodik konturun və yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin səciyyəsinə vermək üçün bir neçə ölçüdə və ya parametrlərdən istifadə olunur. Onlar arasında vacib olanları aşağıdakılardır: intonasiya konturunun istiqaməti, sintaqlararası interval, registr, sintaqlarda akustik parametrlərin göstəricilərinin diapazonu, tələffüz tempi və intensivlik zirvəsinin yeri.

İngilis dilində /Because she was late, she skipped breakfast // [br'kɒz ʃi wəz leit ʃi skɪpt 'brekfəst] cümləsi ikisintaqlıdır. Budaq cümlə proqrediyent sintaqlı, baş cümlə isə, terminal sintaqlı kimi çıxış edir. Bu interval budaq cümlədə 274-232 hs, baş cümlədə isə, 236-208 hs nisbətindədir. [br'kɒz ʃi wəz leit ʃi skɪpt 'brekfəst] cümləsində maksimum ton tezliyi sintaqların başlanğıcında qeydə alınmışdır: 269 hs və 240 hs. (bax: qr.1)

Qrafik 2.1.

[br'kɒz ʃi wəz leit ʃi skɪpt 'brekfəst] və [əz 'aɪ həv ə'pɔɪntɪd hɪm 'səʊ 'aɪ meɪ dɪ'smɪs hɪm ət 'eni 'taɪm] cümlələrinin əsas ton tezlikləri

¹ Yunusov D.N. Müxtəlif sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, s.7

Qeyd etmək istərdik ki, təhlil olunan cümlələrdə prepozisiyadakı budaq cümlələrin (proqrediyent sintaqm) melodiklik göstəriciləri baş cümlənin (terminal sintaqm) melodiklik göstəricilərindən 21 mükün halın hamısında yüksəkdir. Oxşar mənzərə tabeli mürəkkəb cümlələrin postpozisiyadakı budaq cümlələrində də müşahidə edilir. Məsələn, /After that they could only live in a small section of the castle because they couldn't afford to fix it up and heat it // ['ɑ:ftə ðæt 'ðei kəd 'æʊnli 'lɑ:v m ə smə:l 'seksjən əv ðə 'kɑ:s] bɪ'kɒz 'ðei 'kʊdnt ə'fɔ:d tə fiks ɪt ʌp ənd hi:t ɪt] və /I question my age now because I feel twice it // ['aɪ 'kwɛstʃən maɪ eɪdʒ naʊ bɪ'kɒz 'aɪ fi:l twaɪz ɪt] cümlələrindəki proqrediyent sintaqmlarda (baş cümlə) melodiklik 349-290 hs, 290-208 hs, terminal sintaqmlarda isə, 251-210 hs və 270-172 hs-dir. Maksimum ton tezlikləri sintaqmların başlanğıcına təsadüf edir: birinci cümlədə 349 hs, 270 hs, ikinci cümlədə isə, 290 hs, 270 hs-dir.

Aşağıdakı təhlil olunan tabeli mürəkkəb cümlələrdə nəticə budaq cümlələri postpozisiyada işlənmişdir. /...the wind had dropped so that the slumbering warmth and murmuring of summer gathered full over the water// [...ðə wɪnd həd drɒpt 'səʊ ðæt ðə 'slʌmbərɪŋ wɔ:mθ ənd 'mɜ:mərɪŋ əv 'sʌmə 'gæðəd fʊl 'əʊvə ðə 'wɔ:tə], /We arrived early, so that we got good seats// [we ə'raɪvd 'ɜ:lɪ /'səʊ ðæt wi 'gɒt gʊd si:ts] cümlələrindəki proqrediyent sintaqmlarda əsas ton tezliyi 266-246 hs, 247-197 hs, terminal sintaqmlarda isə, 230-167 hs, 245-190 hs-dir.

Asindetik nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sindetik yolla bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirən əsas cəhət komponentlər arasındakı fasilənin uzun olmasıdır. ['bɑ:brə 'gɒt 'səʊ ʌp'set fɪ pʊld ðə kɑ:r 'əʊvər ənd həd tə praɪ məmɪz həndz ɒf mi:] cümləsində sintaqmlararası fasilə 178 m/san, [aɪm 'səʊ 'kreɪzi ə'baʊt 'mju:zɪk 'aɪ dəʊnt keə 'wɒt 'kʌlə hi ɪz] cümləsində isə, 165 m/san-dir.

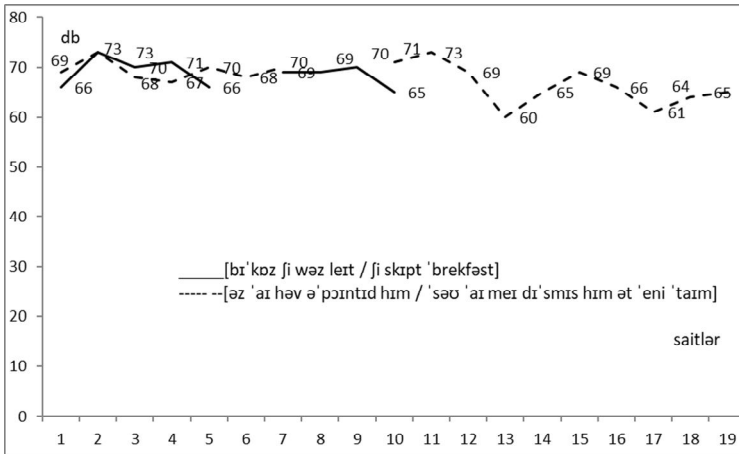
Bu fəslin ikinci bölməsində tabeli mürəkkəb cümlələrin dinamik variativliyi təhlil olunur. İntensivlik dil səslərini bir-birindən fərqləndirən əsas akustik xüsusiyyətdir. L.R. Zinder qeyd edir: "...saitin intensivliyi onun akustik keyfiyyəti ilə bağlıdır. ...qapalı saitlər adətən açıq saitlərə nisbətən zəif intensivliyə malik olur, yəni /a/ fonemi eyni fonetik mövqedə /i/ fonemindən intensiv olmalıdır. ...saitlərdə intensivliyin hərəkəti müxtəlif şəraitdən, saitin vurğuya münasibətdə tutduğu yerdən, samitlərlə qonşuluğundan və s. asılıdır"¹

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Учеб. пособие, 2-ое издание. М.: Высшая школа, 1979, с.182

/Because she was late, she skipped breakfast// cümləsində intensivlik aşağıdakı kimi reallaşmışdır: budaq cümlədə 73-66 db, baş cümlədə isə, 69-65 db-dir. Maksimum intensivlik sintaqların başlanğıcına düşür: 73 db və 70 db. (bax.qr.2.2)

Qrafik 2.2

[bɪ'kʊz ʃi wəz leɪt / ʃi skɪpt 'brekfəst] və [əz 'aɪ həv ə'pɔɪntɪd hɪm / 'səʊ 'aɪ meɪ dɪ'smɪs hɪm ət 'eni 'taɪm] cümlələrinin intensivlik qiymətləri

/It all happened because Barbara got lost// cümləsində intensivlik baş cümlədə orta registrdən başlayır. Maksimum dinamiklik (76 db) proqrediyent sintaqların ikinci hecasında qeydə alınmışdır. İntensivliyin sintaqlararası interval fərqi 2 db-dir.

Təhlil olunan tabeli mürəkkəb cümlələrdə nəticə budaq cümlələri postpozisiyada işlənmişdir. /...the wind had dropped so that the slumbering warmth and murmuring of summer gathered full over the water//, /We arrived early, so that we got good seats// cümlələrindəki proqrediyent sintaqlarda intensivlik 73-72 db, 75-68 db, terminal sintaqlarda isə, 73-69 db, 72-69 db-dir.

II fəslin üçüncü bölməsində ingilis dilində ikisintaqlı səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin temporal variativliyi təhlil olunur. Sintaqların intonasiyasında uzunluq mühüm linqvistik əhəmiyyətə malikdir. L.V.Şerbanın fikrincə, uzunluq söz vurğusunda aparıcı komponentdir¹.

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963, с. 154

/Because she was late, she skipped breakfast// [bɪ'kɒz ʃi wəz leɪt ʃi skɪpt 'brekfəst] mürəkkəb bütövün tərkibindəki budaq cümlədə zaman intervalı 70-160 m/san, baş cümlədə isə, 85-90 m/san-dir. Maksimum zaman sərfi sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır: 90-160 m/san və 101-90 m/san.

/...the wind had dropped so that the slumbering warmth and murmuring of summer gathered full over the water//, /We arrived early, so that we got good seats// cümlələrindəki proqrediyent sintaqmlarda zaman parametri 81-96 m/san, 85-110 m/san, terminal sintaqmlarda isə, 147-85 m/san, 155-130 m/san-dir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Səbəb budaq cümlələri çevik strukturlu mürəkkəb cümlələrə aid olduğundan baş və budaq cümlələrin yerləşmə ardıcılığı variativliyə gətirib çıxara bilir. Lakin bu xüsusiyyətlər nəticə budaq cümləsində keçərli deyil. Belə ki, bu budaq cümlələr hər zaman terminal sintaqmda yer alır.

2. Təhlil olunan mürəkkəb cümlələrdə üç intonasiya konturu qeydə alınmışdır: müsbət, mənfi intervallı və bərabər dərəcəli.

Sintaqmlar arasında müsbət intervalı aşağıdakı kimi izah etmək olar: terminal sintaqm öz mövqeyinə görə postpozisiyada yerləşir və bu zaman qanunauyğun olaraq, onda bitkinlik intonasiyası üçün səciyyəvi enən və ya yüksələn-enən intonasiya konturu müşahidə edilir. Proqrediyent sintaqmda da bu cür intonasiya konturu vardır. Proqrediyent sintaqmın sonunda tonun enməsi onun bitkinlik intonasiyası ilə tələffüz edildiyini söyləməyə imkan verir.

3. İkisintaqmlı cümlələrin melodik strukturunu müəyyənləşdirmək üçün həmin sintaqmların sonluğunu müqayisə etmək vacibdir. Terminal sintaqmın sonuncu hecası üçün cümlə daxilindəki əsas tonun minimal qiyməti xarakterik səciyyə daşıyır. Proqrediyent sintaqmın sonuncu hecası bütöv cümlənin melodik strukturunda nisbətən yüksək mövqə tutur. Terminal sintaqmlar sonda tonun maksimum enməsi ilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqmların sonundakı əsas ton tezliyi isə ya orta nisbi qiymətə yaxın, yaxud da ondan yüksəkdir.

4. Akustik təhlil mürəkkəb konstruksiyalarda intensivlik zirvəsinin proqrediyent sintaqmların başlanğıcına düşdüyünü göstərir. Həm proqrediyent, həm də terminal sintaqmların sonundakı intensivlik göstəriciləri proqrediyent sintaqmlar ilə müqayisədə aşağı olur. Yalnız terminal sintaqmın sonunda intensivlik minimum həddə çatır. Təhlil olunan sözləmlərin dinamik struk-

turunda variativlik müşahidə olunsa da, söyləmlərin hamısına bir izomorfluq, invariantlıq xasdır ki, bu da terminal sintaqmın sonunda intensivliyin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsindən ibarətdir.

5. Ümumilikdə mürəkkəb bütövün tərkibində proqrediyent sintaqmlarda davamedici intonasiya konturu üstünlük təşkil etsə də, bitkinlik intonasiya konturu da müşahidə olunur. Terminal sintaqmlarda isə, əksinə, bitkinlik intonasiya konturu üstünlük təşkil edir, yalnız nadir halda son hecanın əsas ton tezliyində yüksək göstərici qeydə alınmışdır ki, bunu da həmin hecanın (açıq heca) və hecadakı saitin növü ilə izah etmək olar.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin aşağıdakı elmi məqalələri və elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin materiallarında əks olunmuşdur.

1. Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümlələrini bağlayan vasitələr və onların omonimliyi // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2008, № 7, s.216-219

2. Səbəb budaq cümlələri və səbəb zərfliyinin digər ifadə vasitələri // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2009, №5(71), s.50-52

3. Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələrini bağlayan vasitələr və onların omonimliyi // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2010, №3, s.91-95

4. Müasir ingilis dilində nəticə əlaqəli mürəkkəb cümlələr // Filologiya məsələləri. Bakı: 2013, №8, s.120-124

5. Müasir ingilis dilində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin sinonimliyinə dair // Filologiya məsələləri. Bakı, 2015, № 6, s.159-163

6. Cümlənin struktur variativliyinə dair/ “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı 2015, s. 685-688

7. Cümlənin semantik strukturunun formalaşmasında kauzallığın rolu // Filologiya məsələləri. Bakı: 2016, №5, s.115-119

8. Tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ üzvlənməsinə dair / Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı, 2016, s.125-128

9. Melodic features of cause and result clauses in Modern English in the light of experiments // International Journal of English Linguistics, Canada, 2017, pp.167-175

10. Специфика интонации каузальных отношений в свете экспериментальных данных// Науковий вісник, Видавничий центр КНЛУ//2017, s.264-269

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и списка предложений, использованных в эксперименте.

Во введении обосновываются актуальность темы и научная новизна работы, определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, выносимые на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах и структуре исследования.

Первая глава *“Особенности вариативности сложноподчиненных предложений с причинно-следственными придаточными предложениями”* рассматривает общетеоретические проблемы исследования, разные подходы к проблеме вариативности сложных синтаксических целых. В первой подглаве рассматривается проблема вариативности и даются разные подходы к проблеме вариативности. Вторая подглава предоставляет информацию о каузальных отношениях, о классификациях придаточных предложений причины и об их союзах. В третьей подглаве рассматриваются придаточные предложения следствия и их амбивалентность.

Вторая глава под названием *“Экспериментальный анализ сложноподчиненных предложений с придаточными предложениями причины и следствия”* состоит из трех подглав. Первая подглава посвящена методам проведенного эксперимента. В других подглавах рассматриваются темпоральная, динамическая и мелодическая вариативность причинно-следственных придаточных предложений, состоящих из двух синтагм, а далее из трех и более синтагмов.

В заключении обобщены результаты проведенного исследования.

THE VARIABILITY OF COMPLEX SENTENCES
WITH ADVERBIAL CLAUSES OF CAUSE AND RESULT
IN MODERN ENGLISH

Summary

The thesis consists of Introduction, two chapters, conclusion and the list of the sentences used in the experiment.

Introduction substantiates the urgency of investigation, determines the aim and its goals, theoretical and practical significance, its object and subject, the method of investigation in the research, as well as provides brief information on the structure of the thesis.

The first chapter entitled "*Variability features of complex sentences with adverbial clauses of cause and result*" touches upon common theoretical problems of the investigation, different approaches to the problem of complex syntactic wholes. In the first subchapter the problem of variability is studied and different approaches to it are given. The second subchapter gives the information about causal relations, the classification of adverbial clauses of cause and about their conjunctions. The third subchapter deals with the adverbial clauses of result and about their ambiguity.

The second chapter titled "*The experimental analysis of complex sentences with adverbial clauses of cause and result*" consists of three subchapters. The first subchapter deals with the methods of experiment that were carried out. The following subchapters deal with the temporal, dynamic and melodic variability of cause and result clauses first with two syntagms and then of those with three or more syntagms.

In the conclusion of the thesis basic results of the research are summarized.

Çapa imzalanıb: 27.10.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 139 b
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ГЮЛЬЯЗ РЗА ГЫЗЫ ЗЕЙНАЛЛЫ

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ
ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018